

УДК 911.3:314(447)

О.В. Заставецька, Л.Б. Заставецька

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДЕЙ

Розкрито проблему формування територіальної ідентифікації населення на основі територіальних спільностей різних рівнів, оскільки саме вони визначають особливості самоорганізації населення в географічному просторі, його ідентифікацію. Саме у межах певної територіальної спільності формуються інтереси людей, які проживають у ній, та їх специфічні риси життєдіяльності. Вони зумовлені фактом спільного проживання, територіальними зв'язками, єдністю цінностей, спільністю культури і традицій, умов життєдіяльності, тобто територіальною ідентичністю. Вона є вагомим чинником територіальної ідентифікації людей. В останній період територіальна ідентифікація посилилась на різних рівнях, особливо на загальнодержавному і низовому. Територіальна ідентифікація обумовлюється, перш за все, етнічним і соціальним складом населення, історико-географічними факторами формування території тощо.

Актуальність дослідження. Сучасний стан суспільства в Україні є важливим чинником, що впливає на самоорганізацію та самоідентифікацію населення. Саме до цих питань має бути повернута увага дослідників, в тому числі й суспільно-географів, які повинні визначити особливості просторової поведінки людей. У цьому аспекті актуальними є питання формування територіальної ідентичності людей на різних рівнях територіальних спільностей. В українській географії ще не достатньо висвітлена сутність територіальної ідентичності, чинники її формування та основні риси. Це потребує нових досліджень теоретичних, методичних і прикладних аспектів територіальної ідентичності людей.

Стан вивчення питання. Вивчення територіальної ідентифікації населення у зв'язку з територіальними спільностями людей знаходиться в Україні у початковій стадії (О.Гнатюк, Я.Олійник, 2013; А.Мельничук, О.Гнатюк, М.Растворова, 2008; Л.Нагорна, 2008). Ці дослідження базуються на наукових ідеях зарубіжних вчених Д.Грегори, В.Зелінські, М.Ісмагілова, М.Крилова, А.Манакова, С.Ниммик, Л.Смірнягіна, Г.Раагмаа, А.Трофимова. та ін. На сьогодні актуально розкриття сутності понять «територіальна спільність людей» та «територіальна ідентичність людей», особливостей формування територіальної ідентичності залежно від територіальної спільності, розробка методів вивчення територіальної ідентичності, прикладні аспекти даної проблеми.

Мета дослідження – виявлення впливу територіальних спільностей різного рівня на формування територіальної ідентифікації людей.

Постановка проблеми. Територіальна ідентифікація населення – це відчуття приналежності людей до певної території, з її природним середовищем,

населенням (його культурою, традиціями, господарською діяльністю та ін.). Важливим географічним чинником її формування є територіальна спільність людей, вона визначає особливості самоорганізації населення в географічному просторі, його ідентифікацію.

Щодо терміну «територіальна спільність людей», то ще немає єдиного його трактування. Вперше вжите воно Я. Щепанським у 1969 р. до людей, які «зв'язані узами спільних відношень до території, на якій вони проживають, і узами» відношень, які впливають з факту проживання на спільній території [16]. Це поняття дістало розвиток у М. Мижевича (1975), М. Паламарчука (1975), В. Бугроменка (1980), Б. Хорєва (1981), Е. Алаєва (1983), Г. Гольца (1986), В. Пузанова (1988), О. Шаблія (2003), О. Топчієва (2005), Я. Верменич (2009) та ін. Ці дослідники, однак, в основу територіальної спільності людей кладуть різні явища та зв'язки. Ми дотримуємося думок Е. Алаєва, В. Бугроменка та О. Шаблія про спільність проживання на певній території, а це, своєю чергою, зумовлює відносини виробництва і цілісність соціальних процесів. Люди, які мешкають у конкретному поселенні, чи близьких поселеннях, спрямовують свою життєдіяльність на забезпечення умов проживання, на розвиток свого поселення чи всієї територіальної спільності.

М. Мижевич, що одним із перших в радянській соціології розробляв теорію територіальної спільності для соціального планування міст, визначав цю спільність як «середовище життєдіяльності людини, що являє собою відносно стійкий і самодостатній комплекс фізико-географічних умов, населення, економіки, культури. Важливою її складовою є певні, історично сформовані форми розселення людей» [7, с.55-56]. Цей вчений характеризує також територіальну спільноту як «людей, об'єднаних певними соціальними зв'язками» [7, с.26].

Основою територіальної спільності людей є територія – «обмежена частина твердої поверхні Землі з властивими для неї природними й антропогенними особливостями і ресурсами, яка характеризується протяжністю (площею) як специфічним видом «просторового» ресурсу, географічним положенням чи іншими ознаками, що є об'єктом конкретної діяльності чи дослідження» [1, с.50]. Звідси, територіальна спільність людей – це локалізована в географічному просторі група людей, тісно пов'язана багатоманітними територіально опосередкованими соціальними, економічними, культурними, політичними і духовними відношеннями» [14, с. 5]. Умовою організації людей у певну спільність є територія. Згідно з Законом України «Про планування і забудову територій», територія визначається як «частина земної поверхні у визначених межах (кордонах) з властивими їй географічним положенням, природними та створеними діяльні-

стю людей умовами і ресурсами, а також з повітряним простором та розташованими під нею надрами». Вона – «ресурс і вмістилище ресурсів, основа господарської діяльності людини [1, с.50]. Головними ознаками територіальної спільності є: 1) розміри території в межах певних адміністративних границь (в межах цих границь здійснюється комплекс господарських і адміністративно-господарських рішень); 2) ємність – здатність вміщувати певну кількість ресурсів, соціально-економічних об'єктів; 3) рівень освоєності – ступінь залучення у суспільне виробництво територіальних ресурсів; 4) тип освоєння – провідний виробничий процес, що визначає господарську діяльність на певній території. Ці риси зумовлюють особливості формування мережі поселень, характер розселенських зв'язків тощо. Належність до територіальної спільності зумовлює присутність територіальних відношень між окремими об'єктами. За визначенням С. Ниммик і У. Мересте, – це «якісно-змістовні просторові відношення як між елементами даної геосистеми, так і між цією та іншими геосистемами, розміщеними на тій самій території; вони діють між всіма природними і суспільними явищами, які мають територіальну визначеність і географічне значення, здійснюючи на них різнобічний вплив» [9, с.71].

В умовах територіальної спільності всі об'єкти мають своє місцезнаходження, певну «прив'язку до території». Вони об'єднуються такими системоутворювальними відношеннями (за М. Шаригінім, 1982): 1) належність до одного географічного простору (території); 2) наявність внутрішніх взаємозв'язків (речовинних, енергетичних, інформаційних); 3) економічна і соціальна ефективність спільного функціонування; 4) неможливість самостійного розвитку окремих компонентів; 5) керованість з одного центру. Отже, територіальну спільність людей можна розглядати як геосистему, в якій органічно поєднуються природні економічні, соціальні (в т.ч. і поселенські) об'єкти. У ній всі поселення пов'язані між собою за допомогою адміністративно-управлінських, організаційно-господарських, інформаційних, а також трудових, культурно-побутових зв'язків, її керування здійснюється із єдиного центру (зона різнобічного соціально-економічного впливу). А ще таку систему економісти називають економічним простором. Це – насичена територія, що вміщує безліч об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарсько освоєні й рекреаційні площі, транспортні й інженерні мережі і т.д. Така територіальна близькість об'єктів сприяє обміну і полегшує комунікацію, територіальна система, як комунікаційне утворення, забезпечує відтворення культурних цінностей та історико-культурних надбань, які надають територіальним спільностям якості цілісної ідентичності.

Отже економічний простір є нашаруванням полів – економічного, розселенського, духовного, в якому функціонує система взаємозв'язків між суб'єктами, в т.ч. і поселеннями. Такі системи мають адміністративні межі, що є ознакою поширення повноважень органів державної влади і місцевого самоврядування, ознакою ідентифікації адміністративно-територіальної одиниці.

Географи називають таку територію геопростором, вона є сукупністю місць у плані їх геопросторової взаємодії та організації [13, с. 130]. Такий простір охоплює економічний, соціальний та простір компонентів природи.

Отже, територіальну спільність людей ми розглядаємо не у вузькому розумінні (як різновид соціальних відношень), а як сукупність місць географічних об'єктів, тобто частини геопростору.

У межах певної територіальної спільності формуються інтереси людей, які проживають у ній, та їх специфічні риси життєдіяльності. Вони зумовлені фактом спільного проживання, територіальними зв'язками, єдністю цінностей, спільністю культури і традицій, умов життєдіяльності, тобто територіальною ідентичністю. Вона є вагомим чинником територіальної ідентифікації людей.

Територіальна ідентичність, як зазначає вчений Б.Андерсон, це сприйняття індивідумом себе як представника певної «уявної» спільноти, основою якої є спільність території.

Російський вчений М.Крилов ототожнює територіальну ідентичність із волею до життя, до розвитку на певній території. «Якщо енергія – здатність здійснювати роботу, то ідентифікація – це здатність до соціокультурної, громадської і економічної активності. У ній поєднуються аспекти власне простору і аспекти внутрішньої енергетики, «сили» ідентичності (т.з. «місцевий патріотизм») [4, с. 275-276].

Територіальна ідентичність – це ототожнення людини з соціальною системою певної території. Вона формується у процесі тривалого історичного розвитку і залежить від розмірів територіальної спільності людей. Чим менша територіальна спільність, тим більший вплив на людей має середовище проживання (в т.ч. ландшафтне), тим сильнішою є взаємодія між людиною і природним довкіллям, і тому тим сильніші особливості територіальної самосвідомості, що утворює територіальну ідентичність.

Важливою ознакою територіальної спільності є «комплексність соціально-економічних умов життєдіяльності» [12, с.26], вона досягається за рахунок самодостатності ресурсного забезпечення, спільної економічної діяльності на основі формування місцевого бюджету, існування певної власності (комунальної) та ін.

Територіальні спільності людей мають ієрархічну будову. Спільність вищого рівня являє собою функціонально взаємозв'язані спільності попередніх рівнів. Залежно від величини території розрізняють такі види територіальної спільності людей: 1) локальна, 2) обласна, 3) регіональна (міжобласна), 4) загальнодержавна. Кожен з цих видів характеризується певними особливостями структурної організації, відношеннями і процесами.

Певинною є поселенська спільність. Її особливість полягає відносній однорідності, яка не дозволяє їй поділятися на менші територіальні спільності.

Локальна спільність людей формується також в межах території сільської (міської) ради чи адміністративного району («локал» у перекладі означає «місце дії»). Це територія безпосередньої взаємодії людей між собою, між ними і природним середовищем, на якій здійснюються всі види життєдіяльності людини. Людей на цій території об'єднує спільність її використання, економічні, природні та соціальні властивості. У межах цієї спільності формуються інтенсивні щоденні і періодичні виробничі зв'язки, завдяки яким відбуваються процеси інтеграції і системоутворення. Локальні спільності людей є основою формування локальних систем розселення, що добре висвітлено у наукових публікаціях А. Доценка (1994, 2010), І. Дудника (1996), Б. Заставецького (1987), М. Барановського (2010) та ін. Такі системи об'єднують населені пункти компактної території за допомогою розвинених виробничих, трудових та соціально-культурних зв'язків, єдиною виробничою та соціальною інфраструктурою, взаємодоповнюваністю економічної бази, спільністю проблем використання території і тяжіння до системоутворювального центру (великого села чи невеликого містечка).

Е. Алаєв визначає таку систему як «розміщену в рамках контактної території мережу поселень, зв'язаних між собою спільністю виробничих зв'язків, системи обслуговування населення, транспортної мережі (чи системи), системи інформації, єдиної політики природокористування і охорони навколишнього середовища, спільністю та централізацією управління автономними об'єктами системи» [1, с.123]. Розміри такої території є компактними, тривалий час вони виражалися транспортною доступністю від центру до меж системи у 1-1,5 год в один кінець.

Компактність та контактність є необхідними умовами таких систем, друга риса визначається тим, що «інтенсивність взаємодії (взаємовпливу об'єктів, яка найвища у зоні їх безпосереднього контакту, зменшується із збільшенням відстані між ними і, коли ця роз'єднаність досягає певної межі, інтенсивність взаємодії різко зменшується» [1, с.82]. Це добре ілюструють поля взаємодії – потенціалу полів розселення та моделі залежності рівня активності представника

громади від відстані (за методикою В. Ізарда). Такі моделі розроблені О. Кучабським [5, с.49-57] для локальних систем, вони ілюструють їх ефективність. Як зазначає дослідник, «найефективнішими є локальні системи, сформовані на основі сільських поселень, внаслідок функціональної специфіки сільських поселень на їх основі формується відносно замкнута соціально-територіальна система, здатна до ефективної самоорганізації» [5, с.55].

У сучасних умовах, коли відбуваються процеси інтенсифікації зв'язків локального рівня, коли територіальні інтереси значною мірою витісняються професійними, соціально-культурними (тобто соціальними) інтересами, посилюється роль регіональної спільності людей. Такі спільності «мають або історичну, або функціональну сутність» [5, с.56], але найстійкішими є ті, що формуються в межах адміністративних утворень, передусім адміністративних областей. Як відзначає І. Азовкін, адміністративна межа з роками набуває сили адміністративного і психологічного чинника, що зумовлює концентрацію в межах адміністративно-територіальних одиниць певних державно-правових і господарських відносин [2, с.44].

Територіальна спільність людей є основою інтенсифікації контактів між своїми членами внаслідок їх просторової спільності. Такі контакти послаблюються в міру збільшення рангу територіальної спільності і утворюють рівні територіальної ідентичності людей: локальний (приналежність до місця проживання), регіональний (приналежність до певного регіону, області), державний (приналежність до держави). Чим нижчий рівень територіальної спільності людей, тим вищою є територіальна самоорганізація спільності людей, їх просторова самоідентифікація. Це пов'язано з тим, що на локальному рівні територіальна спільність людей має однакові особливості історико-географічного розвитку та господарювання, однорідніший етнічний і соціальний склад населення, подібні умови життєдіяльності людей. Саме на цьому рівні найбільше виявляється просторова, соціальна (чи асоціальна), політична культура, електоральна поведінка людей, формуються особливості матеріальної і духовної культури населення (вигляд забудови жител, назви вулиць, традиції і звичаї, мова, освіченість і релігійність населення, відношення до природи і людей, історична спадщина тощо) Приналежність людини до певного місця проживання є важливим чинником соціально-економічного розвитку території, збереження її ландшафтного, історичного та культурного середовища.

В окремі історичні періоди може посилюватися територіальна ідентифікація населення всієї держави або окремого регіону. Так, події на Майдані у Києві (кінець 2013 – початок 2014 рр.) призвели до територіальної самоорганізації ве-

ликої частини населення всієї України, до усвідомлення його приналежності до українського народу. А посилилась така територіальна ідентифікація впродовж літа-осені 2014 р. внаслідок російської анексії Криму і окупації Донецької та Луганської областей. Це виявилось у героїчній обороні цих територій представниками різних частин України (різних етносів і соціальних груп), у поширенні волонтерського руху на допомогу воїнам, що перебувають у зоні проведення АТО та ін.

Водночас із посиленням самоідентифікації людей в межах всієї держави, існують сепаратистські рухи у східному регіоні України, які вилились у створення т.зв. Донецької народної республіки та Луганської народної республіки завдяки тому, що частина населення цих регіонів не ідентифікувала себе з українським загалом. Це є наслідок регіональної (в т.ч. інформаційної) політики держави, яка впродовж десятиліть не виявила особливого інтересу до того, щоб Донецької і Луганської областей відчували себе повноправними жителями України. Разом з тим в інших регіонах країни (південь, центр, захід) процес самоідентифікації українців відбувався прискорено через загрозу захоплення цих територій окупантами.

У сучасних умовах посилюється роль регіональних спільностей, які охоплюють декілька обласних регіонів. Якщо раніше основною причиною їх формування був історико-географічний чинник (особливості господарського освоєння території, культурні традиції, менталітет населення), то тепер – функціональний (соціально-економічні зв'язки, професійні, політичні). Концентрація таких зв'язків у великих містах (нерідко в столиці та містах-мільйонниках та ін.) роблять ці міста місцями «притягання» спільних інтересів населення декількох областей. Такі спільності є основою формування регіональних (міжобласних) систем розселення. На відміну від обласних спільностей, регіональні спільності не мають тривких меж, вони швидко еволюціонують під впливом зміни ролі їх центрів у соціально-економічному розвитку країни, посилення ролі комунікаційної сфери та ін.

В сучасних умовах такі спільності зумовлюють найбільшу територіальну ідентифікацію населення Західного, Південного, Східного регіонів України.

Висновки. Важливим географічним чинником формування територіальної самоідентифікації є територіальна спільність людей, вона визначає особливості самоорганізації населення в географічному просторі, його ідентифікацію.

В останній період територіальна ідентифікація посилилась на різних рівнях, особливо на загальнодержавному і низовому. Територіальна ідентифікація

обумовлюється, перш за все, етнічним і соціальним складом населення, історико-географічними факторами формування території тощо.

Література

1. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1977. – 199 с.
2. Азовкин И. А. Местные советы в системе органов власти / И. А. Азовкин. – Москва: Юридическая литература, 1971. – 271 с.
3. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики / А. Г. Гранберг. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.
4. Крылов М.П. К теории региональной идентичности (по материалам Европейской России) // Идентичность как предмет политического анализа: сб. статей по итогам всерос. науч.-теор. конф. (ИМЭМО РАН, 21-22 октября 2010 г.). – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – С.212-216.
5. Кучабський О.Г. Адміністративно-територіальна реформа в сучасній Україні: проблеми та перспективи (1991-2008) / О. Г.Кучабський // Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми: [монографія] / І. О. Кресіна [та ін.]. – К. : Логос, 2009. – С.137–343.
6. Мельничук А.Л., Гнатюк О.М., Растворова М.О. Порівняльний аналіз регіональної ідентичності міст Запоріжжя, Вінниці та Києва // Регіональні проблеми України: геогр. аналіз та пошук шляхів вирішення. – Зб. наук. праць. – Херсон, 2011. – С.212-222.
7. Мижевич М. Н. Территориальная общность как объект социального планирования / М. Н. Мижевич // Планирование социального развития городов. – М., 1975. – Вып.2. – С.55–56.
8. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
9. Мересте У. И. Современная география: вопросы теории / У.И.Мересте, С. Я. Ныммик. – М. : Мысль, 1984. – 296 с.
10. Растворова М.О., Мельничук А.Л. Анкетування як метод дослідження регіональної ідентичності, місцевого патріотизму, укоріненості та просторової ідентифікації населення / Географічна освіта і національна самосвідомість: актуальні проблеми їх формування. Зб. статей Всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених 31 березня 2011 р. – Донецьк, 2011. – С.83-85.
11. Олійник Я.Б., Гнатюк О.М. Методичні підходи до дослідження територіальної ідентичності населення / Я.Б. Олійник, О.М.Гнатюк // Український географічний журнал. – 2013. - №3. – С.34-39.
12. Смирнягин Л.В. О региональной идентичности // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – Вып. 17: Меняющаяся география зарубежного мира. – Москва-Смоленск: Ойкумена, 2007. – С.21-49.
13. Топчієв О. Г. Основы суспільної географії : підр. [для студентів географічних спеціальностей вищих навч. закл] / О. Г. Топчієв. – Одесса : Астропринт, 2009. – 544 с.
14. Трофимов А.М., Шарыгин М.Д., Исмагилов Н.Н. Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы // Географический вестник. – 2008. – №1 (7). – С.5-12.
15. Хорев Б.С. Проблемы городов / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1975. – 428 с.
16. Щепанский Я.Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – М. : Прогресс, 1969.

Summary

O.V. Zastavetska, L.B. Zastavetska. The Regional Community as the Basis of Formation of Territorial Identification of People.

The problem of the formation of territorial identification of population-based territorial communities of different levels, as they determine the characteristics of self-organization in geographical space, its identification. It is within a certain territorial identity formed a people who live in it, and their specific features of life. They are caused by the fact of cohabitation, regional ties, unity of values, common culture and traditions, living conditions, ie territorial identity. It is an important factor of territorial identification of people. Lately territorial identification strengthened at various levels, particularly at the national and grassroots. Territorial identification is conditioned primarily ethnic and social composition of the population, historical and geographical factors forming the territory of others.